

ЗАГАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ
ТА ГРОМАДЯНИНА І СПІВВІДНЕСЕННЯ ЙОГО З ПОНЯТТЯМ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА
ЗАСУДЖЕНИХ

Політичне і правове значення інституту правового статусу людини та громадянина важко переоцінити. Права, свободи й обов'язки людини і громадянина являють собою один з найбільш важливих соціальних та правових інститутів, що є мірилом, стандартом для визначення досягнень суспільства, оптимальним показником рівня цивілізованості держави й суспільства, докорінної зміни взаємин між громадянином і державою, коли людина, громадянин не має завдячувати державі за надані їй права та свободи, а перетворюється у вільного і рівного партнера держави, котра стосовно людини має не тільки права, але й обов'язки[1, с.3-6].

Для проведення співвідношення загального визначення правового статусу людини і правового статусу засудженого слід зазначити наступне. Всяка особа, засуджена вироком суду, залишається громадянином України, і вона володіє таким же, як і всі інші громадяни, відповідним правовим статусом, правовим становищем. На наш погляд, у такому ракурсі розгляд цих понять недостатній. Гадаємо, співвіднесення правового статусу людини і громадянина з поняттям правового статусу засудженого до позбавлення волі необхідне за такими напрямками: а) структура (внутрішня будова, елементи) правового статусу; б) класифікація елементів правового статусу; в) систематизуюча єдність загального визначення поняття правового статусу людини і громадянина та всіх його різновидів; і г) гарантії прав і свобод людини і громадянина.

Структура (внутрішня будова, елементи) правового статусу громадянина.

Ми звертаємося до загального визначення поняття правового статусу людини і громадянина у тому сенсі, що правовий статус звільнених з місць позбавлення волі є підвидом, одним з різновидів правового статусу людини і громадянина*. Правда, у літературі розрізняються різні поняття правового статусу людини і громадянина. Так, виділяється поняття «конституційний статус особистості», під яким розуміється «установлена Конституцією система основних прав, свобод і обов'язків людини як громадянина держави [3, с.18]. Конституційний статус особистості розглядається як різновид загального правового статусу особистості. А загальний правовий статус особистості підрозділяється на спеціальний (родовий, професійний) статус певних категорій громадян і індивідуальний статус окремої особистості. Правовий статус являє собою «загальні для усіх фізичних осіб права, свободи й обов'язки, передбачені не тільки конституцією держави, національним правом, але й нормами міжнародного права

* Вперше у юридичній науці проблеми прав та свобод людини й громадянина, їх характерні ознаки та класифікація розглянуто П.М. Рабіновичем.

[4]. Таке визначення поняття правового статусу особистості можна з успіхом застосовувати й у нашій теорії держави і права, оскільки норми діючої Конституції України повною мірою відповідають самим високим вимогам міжнародних стандартів. Потрібно відзначити, що поняття правового статусу особистості – це досить складний самостійний інститут конституційного правового статусу, що включає в себе такі елементи, як: 1) правові норми, що встановлюють даний правовий статус; 2) правові принципи, властивому даному інституту; 3) правосуб'єктність; 4) основні права, свободи й обов'язки окремої особистості; 5) гарантії прав, свобод обов'язків; 6) громадянство; 7) юридична відповідальність; 8) правовідносини загального типу [5].

Не вдаючись у докладний аналіз змісту кожного з перерахованих елементів правового статусу особистості, ми хочемо підкреслити, що найбільш важливим і значущим елементом правового статусу є основні права, свободи й обов'язки людини і громадянина.

Класифікація прав, свобод і обов'язків людини та громадянина.

З усієї розмаїтості понять прав і свобод людини та громадянина особлива увага в спеціальній літературі приділяється саме громадянським правам і свободам людини, що розглядаються як пріоритетні.

Варто звернути увагу на те, що у Конституції України вперше закріплені права, котрі до того були невідомі українському законодавству. Серед них потрібно виділити наступні: право на життя (ст.27), право на повагу гідності, право на невтручання в особисте й сімейне життя (ст.32); інші.

Права і свободи людини й громадянина в залежності від відповідних особистісних потреб і сфери суспільних відносин, що вони регламентують, поділяються на: фізичні (природні, природні), особистісні, політичні, економічні, соціальні, культурні й ін. Ми подаємо їх саме у такій послідовності, оскільки переконані, що найбільш важливим є права політичні, а потім екологічні, і так далі.

Систематизуюча єдність загального визначення поняття правового статусу людини і громадянина і всіх її різновидів.

Загальне визначення поняття правового статусу особистості носить абстрактний характер, він фіксується в нормах права для того, щоб підкреслити існування цього права і, крім того, право установлює форми захисту й гарантії нормального функціонування та здійснення цих прав і свобод.

Однак коли мова йде про індивідуум, тоді його правовий статус містить в собі індивідуальні ознаки, властиві тільки цій особистості. І справа не тільки в тому, що реалізація окремою особистістю свого правового статусу носить індивідуальний характер. Адже не всі особистості у своєму житті, у процесі здійснення функцій як члена суспільства, реалізують чи використовують усі надані їм права й свободи. Одні можуть використовувати ці права й свободи у повному обсязі, що, очевидно, є більше винятком, ніж правилом. Інші – реалізують тільки частину наданих їм прав і свобод. А треті (і їх більшість) реалізують тільки деякі з них.

Тільки обов'язки мають виконуватися усіма без винятку громадянами й у повному обсязі, хоча треба визнати, що і реалізація конкретних обов'язків також завжди носить свій неповторний, індивідуальний характер.

Іншими словами, механізм реалізації правового статусу для кожного громадянина протікає по-своєму, індивідуально. Але, як все одиничне й індивідуальне, цей механізм має загальні властивості.

Загальними варто визнати, насамперед, системні властивості механізму реалізації правового статусу. Як і всякій системі, йому притаманна певна цілісність, відносна відокремленість, взаємозв'язок і взаємодія складових його елементів, входження у систему більш високого порядку [6, с.40-52].

Правовий статус громадянина можна розглядати як складну систему*, розгорнуту в часі (тимчасову послідовність подій), для якої важливий не тільки «набір» складових її елементів, але, головне, характер взаємодії між ними. Як і всяка система, він має свою структуру – співвідношення і взаємозв'язок елементів.

Тому правовий статус засудженого до покарання у виді позбавлення варто розглядати не просто як різновид загального правового статусу людини і громадянина, а як різновид, що знаходиться з цим загальним правовим статусом у системотвірній єдності і розірвати її чи роз'єднати неможливо. І якщо допускаються які-небудь обмеження в правах і свободах засудженого і посилаються при цьому на вимоги режиму відбування покарання або на інші які-небудь необхідності – усе це є незаконним, суперечним конституційним установленням стосовно правового статусу громадянина.

І все таки, більш правильно при аналізі співвідношення загального правового статусу людини й громадянина та правового статусу засудженого як метод (чи методологічний підхід) варто використовувати гештальттеорію**. Теорія гештальта у філософському розумінні означає, що частину явища необхідно розглядати в її відношенні до цілого і, звідси, основними поняттями цієї теорії є поняття «цілого» і «частини». Однак співвідношення цілого і його частин мають певні особливості. По-перше, у сфері людської свідомості ціле переує своїй частині, тобто не ціле виникає з частини чи елементів, а частина – з цілого. По-друге, цілому притаманні власні закономірності чи особливості, що принципово не зводяться до простої суми особливостей чи елементів частин. Особливості цілого – це якісно нове утворення. Підставою виникнення цього нового утворення є категорія мети, тобто цілепокладання. По-третє, якщо явище є частиною цілого, то воно має інші особливості чи закономірності, чим

* Система – (від гр. *systema* – ціле) – об'єднання певного різного у єдине і чітко розподілене ціле, елементи якого по відношенню до цілого і інших частин займають відповідні їм місця [8, с. 415].

** Гештальт (нім. *Hestalt* – форма, образ, структура) (гештальттеорія, гештальт-психологія) – один з провідних напрямків у сучасній психології, що висунув тезу про принципову неможливість звести ціле до суми складових його частин [7, с. 104].

коли існувало ізольовано, окремо від цілого, тобто частина визначається цілим, точніше особливостями цілого. Це означає, що: а) частину неможливо зрозуміти, не зрозумівши цілого, його особливостей, тому що ціле завжди діє («живе») у кожній зі своїх частин; б) частина не в силах, не може відрізнитися від цілого за своєю сутністю, ціле діє в кожній зі своїх частин [Більш детально див.: 8, с.3-8; 9; 10].

Такий підхід, на наш погляд, виражає сучасний тип мислення, сучасний метод дослідження, вихідними поняттями якого є ціле і граничне (прикордонне).

Гарантії прав і свобод людини та громадянина.

Якщо звернутися до положень Основного закону, то слід зазначити, що Конституція України не просто декларує права і свободи, як, до речі, це було у раніше діючих Конституціях УРСР, а конкретно та виразно встановлює юридичні (правові) гарантії їх реалізації й захисту.

У Конституції зафіксовані поряд із традиційними, також і нові гарантії прав і свобод людини, наприклад, установлення права на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріального і морального збитку, заподіяного незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст.56), а також установленням становища, відповідно до якого особа не несе відповідальності за відмову давати показання чи пояснення стосовно себе, членів чи родини близьких родичів, коло яких визначається законом (ст.63). Для посилення захисту прав і свобод людини у ст.55 Конституції спеціально підкреслюється, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових облич. І тут же вказується на введення спеціального інституту (до речі, існуючого у всіх цивілізованих країнах) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Реальною і справжньою гарантією захисту прав і свобод людини є конституційне положення про те, що згідно зі ст.55 судовому захисту підлягають усі без винятку права і свободи (у той час як у радянський період часу судовому захисту підлягали тільки деякі з них). Ніхто не може бути арештований чи взятий під стражу інакше як за мотивованим рішенням суду (ст.29); не допускається проникнення в житло чи в інше володіння особи, проведення в них огляду обшуку інакше, як за мотивованим рішенням суду (ст.30); винятки з гарантії таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції можуть бути встановлені тільки судом (ст.31); обмеження відносно права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації можуть установлюватися тільки судом (ст.39); конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду (ст.41); ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ст.47).

Новою серйозною гарантією захисту прав і свобод людини є конституційне положення (ст.55) про те, що кожний має право після викорис-

тання всіх національних засобів правового захисту, звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи чи у відповідні органи міжнародних організацій, членом чи учасником яких є України.

Усе вищевикладене дає підставу зробити певні висновки.

Конституція України затвердила європейський принцип верховенства права, а оскільки сутністю європейського права є право різних джерел, то й у нашій країні повинне визнаватися право різних джерел України. Конституція України проголосила Україну правовою державою. І оскільки поняття правової держави вироблено європейськими юристами, сутність такої держави вбачається в обмеженні державної влади, то це і змушує українських юристів визнати, що границею (межею) державної влади є джерела чи форми недержавного походження (звичай, договір, доктрина, судові рішення й ін.).

Що ж до такого різновиду правового статусу громадянина як правовий статус засудженого до позбавлення волі, то цей вид є вираженням складного поєднання різних типів поведінки засудженого, а саме, правил поведінки в процесі реалізації прав і свобод, і правил поведінки, що реалізують покладені на нього обов'язки. Ринкові відносини і побудова громадянського суспільства в Україні вимагають адекватних форм упорядкування міжособистісних відносин, у тому числі взаємовідносини між засудженими, та між засудженими й адміністрацією кримінально-виконавчих установ. Мова йде, насамперед, про визнання договору і судового рішення як самостійних джерел правових норм.

Як свідчить європейський досвід нормотворчості і нормореалізації, в ринкових умовах саме договір є найбільш корисною і необхідною формою упорядкування людських (суспільних) відносин, оскільки правила договору виникають з відносин між людьми, а не шляхом впливу на них стороннього джерела (наприклад, законодавчого встановлення). Сторони договору мають право створювати обов'язкові для себе норми поведінки, що є для них обов'язковими і юридично значущими. Те ж саме можна сказати і про судові рішення як джерело права, свобод і обов'язків засудженого до позбавлення волі. Саме судові рішення може стати дуже ефективним засобом розв'язання спорів, що виникають між засудженими та між засудженими й адміністрацією установи. Все вказує на необхідність глибокого і всебічного наукового осмислення і теоретичної розробки конструкції правового статусу засудженого до позбавлення волі, заснованого на новітніх теоретичних і методологічних засадах сучасного європейського права (законодавства, звичаєвого права, договірнього права, судового права).

Список літератури: 1. Козюбра М.І. Права і свободи людини і громадянина в новій Конституції України // Адвокат. № 2. 1996. 2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина в Конституції України. Х., 1997. 3. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи // Право України. № 7. 2002. 4. Загальна теорія права і держави: Підручник (Афанасьєв В.С., Братко А.Г., Герасимов А.П. і ін.) / Під ред. В.В. Лазарева. М., 1994. 5. Теорія держави і права: Курс лекцій (Байтан М.Н., Григор'єв Ф.А., Зайцев І.М. і ін.) / Під ред. Н.И. Матузова й А.В. Манько. М., 1998. 6. Блау-

берг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный підхід у сучасній науці // Пробл. методології системного дослідження. М., 1970. 7. Философский энциклопедический словарь. М., 2001. 8. Петрова Л.В. Гештальттеорія як метод сучасної західної юриспруденції // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 15. К., 2002. 9. Петрова Л.В. Право цивілізоване чи тоталітарне // Юридичний вісник України. № 24. 16-22 червня 2001 р. 10. Петрова Л.В. Національна доктрина права // Юридичний вісник України. № 30. 28 липня – 3 серпня 2001 р.

Надійшла до редколегії 07.04.03